

Wychowanie do przebaczenia a edukacja religijna

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszych analiz jest wychowanie do przebaczenia, a konkretnie jego aspekty związane z edukacją religijną. Refleksja podjęta zostanie w obszarze filozofii wychowania. Oznacza to, że przedmiotem badań nie będą konkretne działania i treści z obszaru edukacji religijnej odnoszące się do kwestii relacji międzyludzkich i przebaczenia, ale zasady wychowania do przebaczenia, które odnoszą się do edukacji religijnej. Poszukiwania podporządkowane zostaną odpowiedzi na pytanie o zasady edukacji religijnej, spełniające kryterium roztropnego wychowania do przebaczenia.

Kontekstem do podjęcia niniejszych analiz jest krytyczne podejście do wychowania do przebaczenia, w ramach którego uprawnione jest postawienie pytania o wartość realizacji takiego celu, jakim jest gotowość do przebaczenia. Przebaczenie uznawane jest za wysoką wartość ze względu na jego pozytywne skutki¹, a także z uwagi na to, że dzięki niemu możliwe jest, przynajmniej częściowe, ograniczenie przez pokrzywdzonego konsekwencji zła, popełnionego przez innego człowieka². Uznanie, a nawet podziw, z jakim spotykają się akty przebaczenia, sprawiają, że do przebaczenia podchodzi się bezkrytycznie, a osoby pokrzywdzone często odczuwają presję, aby przebaczyć. Równocześnie nieprzygotowany akt przebaczenia może w pokrzywdzonym i jego otoczeniu potęgować skutki zła. Krytyczne podejście do przebaczenia, nakazujące ostrożność w wychowaniu do przebaczenia, nie jest zatem podawaniem w wątpliwość

* Dr hab. Jarosław Horowski – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, sekretarz Zespołu Pedagogiki Chrześcijańskiej Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN.

¹ Por. R. Bassett, E. Carrier, K. Charleson, N.R. Pak, R. Schwingel, A. Majors, M. Pitre, A. Sundlof-Stoller, C. Bloser, *Is It Really More Blessed to Give Than to Receive? A Consideration of Forgiveness and Perceived Health*, „Journal of Psychology & Theology” 2016, nr 1, s. 28-30.

² Por. M. Szulakiewicz, *Fenomenologia przebaczenia – moralny i metafizyczny wymiar przebaczenia*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 37(1), s. 97-120.

wartości samego przebaczenia, ale budowane jest na przekonaniu, że wartość przebaczenia uzależniona jest od wielu warunkujących ten akt czynników.

Religia jako element kultury może modyfikować stosunek do przebaczenia, a tym samym jego pozycję wśród celów wychowania. Martin E. Marty próbując scharakteryzować wielkie religie jednym terminem, przypisała buddyzmowi termin „cierpienie”, islamowi – „poddanie”, aby stwierdzić, że chrześcijaństwo mogłoby zostać opisane za pomocą terminu „przebaczenie”³. Faktycznie, kategorię przebaczenia – choć pojawia się ona we wszystkich religiach – można uznać za jedną z centralnych dla chrześcijaństwa⁴. Badania potwierdzają także wpływ religijności jednostki na jej skłonność do przebaczenia⁵. Pochodzące z nich dane nie mówią jednak nic na temat wartości przebaczenia w konkretnych przypadkach – na ile było ono roztropne, a na ile pochojne; jakie konsekwencje przyniosło w życiu sprawcy, ofiary oraz innych osób pośrednio doświadczających jego skutków.

Naświetlenie nakreślonego powyżej zagadnienia wymaga doprecyzowania w punkcie wyjścia terminów „przebaczenie” i „wychowanie do przebaczenia”. Zadanie to wymagałoby jednak odrębnego, obszernego studium. Z konieczności ograniczymy się zatem do jednej koncepcji przebaczenia, skonstruowanej na fundamencie myśli tomistycznej oraz powiązanej z nią koncepcji wychowania do przebaczenia. Zostaną one pokrótce przedstawione w pierwszym punkcie. Będzie to fundament do określenia związków między religijnością jednostki a jej podejściem do przebaczenia, a w konsekwencji punkt odniesienia do wskazania zasad wychowania do przebaczenia, odnoszących się do edukacji religijnej.

Wychowanie do przebaczenia w ujęciu pedagogiki tomistycznej

Filozoficzne próby ujęcia istoty przebaczenia skupiają uwagę na jego odniesieniu do uczuć. Ten sposób myślenia został zapoczątkowany przez anglikańskiego biskupa Josepha Butlera w kazaniach głoszonych w Londynie, w Rolls

³ Por. M.E. Marty, *The Ethos of Christian Forgiveness*, w: *Dimensions of forgiveness: psychological research & theological perspectives*, red. E.L. Worthington, Philadelphia–London 1998, s. 11.

⁴ Por. S. Jankowski, *Przebaczenie w Biblii*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 37(1), s. 29-41; D.H. Bishop, *Forgiveness in Religious Thought*, „Studies in Comparative Religion” 1968, nr 1, s. 21-30; K. Pilarczyk, *Przebaczenie w judaizmie. W perspektywie rytuału święta Jom Kippur*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 37(1), s. 43-65.

⁵ Por. D. Escher, *How Does Religion Promote Forgiveness? Linking Beliefs, Orientations, and Practices*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 2013, nr 52(1), s. 102; R.L. Gorsuch, J.Y. Hao, *Forgiveness: An Exploratory Factor Analysis and Its Relationships to Religious Variables*, „Review of Religious Research” 1993, nr 4, s. 333-347.

Chapel⁶. Utożsamiał on przebaczenie z przewyciężeniem resentymentu⁷. Dyskusje, jakie toczono wokół tego ujęcia, odnosiły się do zakresu uczuć, które są przewyciężane w ramach przebaczenia. O ile Jeffrie Murphy wskazywał, że przebaczenie jest przewyciężeniem żalu, złości, nienawiści⁸, to Norvin Richards twierdził, że krzywda może wywołać także inne uczucia, z którymi osoba pokrzywdzona musi uporać się. Zaliczał do nich: pogardę, smutek, rozczarowanie⁹. Próby analizy teorii uczuć, zakładanej przez Butlera, przynosiły z kolei hipotezy, że odnosił się on nie tyle do wyzbycia się negatywnych uczuć, ile do zapanowania nad nimi tak, aby nie przerodziły się w wady mściwości i zemsty¹⁰.

Nie wchodząc głębiej w przywołaną dyskusję, warto zauważyć, że przebaczenie jest w niej traktowane jako zjawisko zachodzące w jednostce. Nie zwraca się w niej uwagi na siłę sprawczą osoby pokrzywdzonej. Podobną specyfikę posiadają także psychologiczne badania nad przebaczeniem, które są niejednoznaczne w odniesieniu do uwarunkowania aktu przebaczenia rozumnością i wolnością jednostki. Przebaczenie jest w nich analizowane albo w paradygmacie behawioralnym – jako działanie uwarunkowane zasadami i normami społecznymi, do których jednostka dostosowuje się, albo z wykorzystaniem teorii poznawczej Piageta, według której moralność uwarunkowana jest refleksją na temat sprawiedliwości¹¹. Także w materiałach Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego przebaczenie opisywane jest jako proces przebiegający w jednostce, z zastrzeżeniem, że część naukowców upatruje w nim rozumnej decyzji¹². Bardziej sugestywny niż definicje, jeżeli chodzi o podejście psychologii do przebaczenia, jest jednak charakter przedmiotu badań tej dyscypliny, w których poszukiwane są uwarunkowania przebaczenia w pozarozumowych czynnikach.

Przywołane powyżej ujęcia nie dotyczą istoty przebaczenia, jeżeli zakłada się, że jego podmiotem jest jednostka rozumna i wolna, czyli szukająca zasadnień dla swoich decyzji. Charakter tych ujęć oznacza także ich ograniczoną wartość dla pedagogiki, która rozumie wychowanie jako odwołanie do rozumu

⁶ Obecnie jest to biblioteka King's College London – jednej z części Uniwersytetu Londyńskiego.

⁷ Por. J. Butler, *Fifteen Sermons Preached at the Rolls Chapel*, Cambridge 1827, <http://anglicanhistory.org/butler/rolls/index.html> (dostęp: 20.04.2017).

⁸ Por. J. Murphy, *Forgiveness and Resentment*, „Midwest Studies in Philosophy” 1982, nr 7, s. 503-516.

⁹ Por. N. Richards, *Forgiveness*, „Ethics” 1988, nr 99, s. 77-97.

¹⁰ Por. P.A. Newberry, *Joseph Butler on Forgiveness: A Presupposed Theory of Emotion*, „Journal of the History of Ideas” 2001, nr 62, s. 233-244.

¹¹ Por. W.N. Lin, R. Enright, J. Klatt, *Forgiveness as character education for children and adolescents*, „Journal of Moral Education” 2011, nr 2, s. 237-253.

¹² Por. American Psychological Association, *Forgiveness. A Sampling of Research Results*, Washington 2008.

i wolności jednostki. Tę trudność może przełamać spojrzenie na przebaczenie w perspektywie filozofii tomistycznej, która każdy akt moralny rozpoznaje jako wynik dialogu toczonego między rozumem i wolą¹³. W jej świetle przebaczenie jest efektem rozumowania praktycznego, roztropnościowego¹⁴, a więc podporządkowanego dążeniu jednostki do dobra cennego z jej perspektywy. Decyzja ta jest podejmowana zatem z jednej strony pod wpływem przesłanek rozumowych, czyli pod wpływem oceny sytuacji, ale z drugiej strony, istotnym czynnikiem ją kształtującym jest cel, upragniony przez wolę. Tym celem może być uporanie się ze skutkami doświadczonego zła w samym podmiocie, ale także dążenie do pojednania z bliską osobą, z którą relacje zostały osłabione lub zerwane na skutek popełnionego przez nią zła. Oznacza to, że przebaczenie może zostać udzielone osobie niewyrażającej skruchy z powodu popełnionego zła, ale bliskiej dla pokrzywdzonego, a równocześnie osoba dążąca do naprawienia zła może nie otrzymać przebaczenia ze względu na obojętny stosunek pokrzywdzonego do niej.

Z naszkicowanego powyżej ujęcia wynikają wnioski o charakterze pedagogicznym. Pamiętając, że przebaczenie jest trudną, indywidualną decyzją, której podjęcia nie może zagwarantować żadne oddziaływanie na jednostkę, należy stwierdzić, że procesy edukacyjne mogą służyć przygotowaniu decyzji o przebaczeniu albo poprzez wsparcie procesów poznawczych, albo poprzez formację woli. W odniesieniu do rozumu chodziłoby o usprawnienie rozumowania tak, aby jednostka rozpoznawała skutki poszczególnych decyzji – w tym wypadku decyzji o przebaczeniu lub nieprzebaczeniu – zarówno w odniesieniu do siebie jako osoby pokrzywdzonej (oraz innych osób doświadczających skutków zła), jak i w odniesieniu do sprawcy zła. Drugim celem usprawnienia rozumowania byłoby osiągnięcie łatwości w odnajdywaniu rozwiązań praktycznych, które uwzględniałyby w jak największym zakresie dobro (a nawet uprawnienia) osób zaangażowanych w sytuację związaną z wyrządzoną krzywdą (także sprawcy zła i jego prawa do naprawienia zła, przynajmniej w pewnym zakresie). Za cel edukacji do przebaczenia można by ponadto uznać zrozumienie człowieczeństwa jako takiego, w którym doskonałość łączy się ze słabością, pragnienie dobra innego człowieka z egoizmem, co w pewnych sytuacjach może przełożyć się na wyrozumiałość wobec sprawcy zła. Opisane powyżej działania nie prowadzą wprost do przyjęcia postawy przebaczenia w sytuacji doświadczenia krzywdy,

¹³ Por. E. Gilson, *Tomizm*, Warszawa 1960, s. 353-357.

¹⁴ Analizy myślenia praktycznego, roztropnościowego można odnaleźć w pracach Jacques'a Maritaina, Josefa Piepera czy Jacka Woronieckiego. Por. J. Maritain, *An Introduction to the Basic Problems of Moral Philosophy*, New York 1990; J. Pieper, *The Four Cardinal Virtues: Prudence, Justice, Fortitude, Temperance*, Chicago 1966; J. Woroniecki, *Katolicka etyka wychowawcza*, Lublin 2000.

ale mogą stanowić czynnik ochronny przed działaniami pochopnymi, niedostatecznie przemyślanymi, podejmowanymi pod wpływem uczuć, a nawet presji otoczenia, które *de facto* służą złu, albo utwierdzając sprawcę w poczuciu bezkarności, albo stając się u ofiary czynnikiem jej wiktyimizacji. Drugim, nie mniej ważnym aspektem wychowania do przebaczenia jest budowanie z jednej strony troski o siebie, o własną godność, a z drugiej strony troski o nieinstrumentalne relacje międzyludzkie. To one w ostateczności stanowią motywację do aktu przebaczenia. W kontekście kontaktów instrumentalnych przebaczenie okazuje się nieuzasadnione – doświadczenie zła jest przesłanką do zerwania relacji i nawiązania nowych.

Religijność jednostki a akt przebaczenia

Z zaprezentowanej powyżej refleksji nad przebaczeniem jako aktem rozumnym wynika, że różnicują go dwie zmienne: wiedza oraz sposób ukształtowania woli. Na obydwie zmienne wpływa, lub może wpływać, religijność jednostki. W pierwszym przypadku rzucając światło na relacje międzyludzkie i dając podstawy ich rozumienia. W drugim przypadku ów wpływ związany jest z budowaniem specyficznych relacji społecznych oraz relacji z Bogiem.

Nie sposób w krótkim tekście dokonać analizy wszystkich zmiennych, które wpływają na akty przebaczenia, podejmowane w kontekście religijnym, jednak przyjrzyjmy się dwóm podstawowym czynnikom, czyli relacji z Bogiem oraz wiedzy religijnej. Czynniki te krzyżując się, dają cztery możliwe układy (tabela nr 1).

Tabela 1. Relacja z Bogiem a wiedza religijna

		Relacja z Bogiem	
		Silna	Brak
Wiedza religijna	Brak	A	B
	Duża	C	D

Źródło: Opracowanie własne.

Analizy rozpocznijmy od sytuacji A, w której silna relacja z Bogiem łączy się z brakiem wiedzy religijnej. Jest to sytuacja, w której jednostka nabyła przeświadczenie o istnieniu Boga, a równocześnie nie posiada wiedzy, umiejętności, kompetencji religijnych, dzięki którym mogłaby odnaleźć uwzględniający wiarę sposób postępowania w skomplikowanych uwarunkowaniach społeczno-kulturowych. Bardzo łatwo w takiej sytuacji o postawę fideizmu, który spotkał się ze stanowczą krytyką na przełomie XIX i XX wieku¹⁵, ale i obecnie wiele osób łatwo w niego popada. Fideizm wiąże się niejednokrotnie z literalną interpretacją treści Objawienia, w ramach której jednostka nie odróżnia przesłania tekstu od jego społeczno-kulturowego kontekstu. Przygotowanie jednostki do rozwiązywania dylematów religijnych jest zadaniem edukacji religijnej¹⁶, więc brak tego przygotowania oznacza brak lub nieodpowiednią edukację religijną.

W odniesieniu do przebaczenia, którego wymaganie pojawia się na kartach Biblii, brak edukacji religijnej może prowadzić przede wszystkim do bezkrytycznego podejmowania prób przebaczenia, co w dłuższej perspektywie może skutkować albo kolejnym doświadczeniem krzywdy ze strony osoby, której udzieliło się przebaczenia, albo niemożnością przebaczenia i wynikającymi stąd kryzysami. Odwołajmy się do przykładów. Norvin Richards, analizując problem przebaczenia, podaje przykład decyzji motywowanej podporządkowaniem normom religijnym. Kobieta wybacza krzywdzącemu ją mężowi, ponieważ tak podpowiada jej religia. Ta decyzja utwierdza ją jednak w destrukcyjnej dla niej relacji, wywołując w perspektywie czasu żal, smutek w odniesieniu do samej siebie i wreszcie – po latach – decyzję o rozstaniu¹⁷. Z kolei Anselm Grün, benedyktyn i równocześnie doświadczony terapeuta, przytacza w jednej z książek historię kobiety wykorzystywanej przez ojca. Jako osoba wierząca czuła się ona zobligowana do przebaczenia, a równocześnie nie potrafiła tego uczynić. Wywołało to kryzys religijny. Jej problem nie odnosił się zatem bezpośrednio do historii jej krzywdy, ale do konfliktu, jaki powstawał między jej oceną własnej historii, a normami religijnymi¹⁸. Przytoczone przykłady nie deprecjonują w gruncie rzeczy wartości przebaczenia, ale wskazują na brak kompetencji do rozstrzygania dylematów związanych z relacją z innym człowiekiem a równocześnie posiadających swój wymiar religijny.

¹⁵ Por. J. Woroniecki, *Nasz polski fideizm*, „Prąd” 1926, nr 2, s. 55; K. Kowalski, *Najaktualniejsze zagadnienia filozofii św. Tomasza i św. Augustyna, i ich wartość dla życia umysłowego XX wieku*, w: tenże, *Święty Tomasz z Akwinu a czasy obecne*, Poznań 1935, s. 151; B. Dembowski, *Katolicka filozofia w Polsce w XIX wieku*, w: *W kierunku chrześcijańskiej kultury*, red. B. Bejze, Warszawa 1978, s. 570.

¹⁶ Por. Z. Marek, *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.

¹⁷ Por. N. Richards, *Forgiveness*, dz. cyt., s. 78.

¹⁸ Por. A. Grün, *Przebac samemu sobie. Pojednanie – przebaczenie*, Kraków 2001.

Warto ponadto zauważyć, że w przytoczonych przykładach próby przebaczenia – w istocie rzeczy nieudane – motywowane były nie tyle miłością Boga, ile lękiem przed Bogiem. U osób mierzących się z dylematem stosunku do sprawcy zła – *de facto* chrześcijan – występował zatem niechrześcijański obraz Boga, zgodnie z którym Bóg odrzuca człowieka niepodporządkowującego się ustanowionym przez Niego normom. Jest to argument za twierdzeniem o niewłaściwej edukacji religijnej u osób, których przykłady zostały podane powyżej.

W sytuacji B kontekst religijny został w pewnym sensie wykluczony, a więc można założyć, że sposób rozwiązywania praktycznych dylematów nie będzie wyznaczany przez czynniki religijne i edukacja religijna jest w tym wypadku zbędna. Do tej sytuacji wrócimy w kolejnym punkcie.

Zupełnie inne uwarunkowania decyzji o przebaczeniu z uwzględnieniem perspektywy religijnej będą się pojawiały w przypadku dobrej edukacji religijnej, wyposażającej w wiedzę, umiejętności, kompetencje. Jeżeli owa edukacja łączyć się będzie z osobową relacją z Bogiem (sytuacja C), ewentualna decyzja o przebaczeniu innej osobie podejmowana będzie nie z lęku przed Bogiem, ale ze względu na miłość Boga. Jest to schemat analogiczny do obserwowanego w życiu codziennym, gdy ktoś postanawia przebaczyć ze względu na bliską osobę. Przebacza na przykład ojczym dziecku swojej żony, które wyrządziło mu krzywdę, ale motywacją dla niego nie jest miłość do dziecka, z którym nie wiąże go bezpośrednie więzi, ale miłość do jego matki, na której szczęściu mu zależy. Podobnie w przypadku przebaczenia motywowanego miłością Boga będzie to decyzja podjęta dlatego, że krzywdziciel – mimo popełnionego przez niego zła – jest kochany przez Boga. Warto zauważyć, że jest to zupełnie inna motywacja od tej, którą opisano w sytuacji A. Tam próby przebaczenia podejmowane były z lęku przed Bogiem. Na marginesie warto zaznaczyć, że współcześni chrześcijanie zatracili w pewnym zakresie sens cnoty bojaźni Bożej, która – jak wyjaśniał Andrzej Gmurowski – nie jest bojaźnią niewolniczą – uwarunkowaną lękiem przed karą, ale bojaźnią synowską – czyli lękiem, by nie skrzywdzić osoby kochanej¹⁹.

Sytuacja D – brak relacji z Bogiem połączony z wiedzą religijną – w praktyce objawiała się będzie umiejętnością rozstrzygania dylematów moralnych w duchu religijnym, ale umiejętnością rozstrzygania teoretycznego. Osoba posiadająca wiedzę, umiejętności, kompetencje religijne, ale w gruncie rzeczy niewierząca, w swoich decyzjach moralnych nie będzie brała pod uwagę motywów religijnych. Wartości tego typu przygotowania nie należy jednak deprecjonować. Może ono okazać się cenne, jeżeli dany człowiek zmierzy się kiedyś z dylematem

¹⁹ Por. A. Gmurowski, *O istocie bojaźni Bożej*, „Szkola Chrystusowa” 1938, nr 6, s. 403-404; tenże, *Bojaźń Boża u św. Tomasza*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1959, nr 1-2, s. 174-191.

wiary. Może ono być również pomocne w sytuacji wspierania osób wierzących, ale nieposiadających odpowiedniej edukacji religijnej, w ich mierzeniu się z dy-
lematami moralnymi.

Zasady edukacji religijnej jako przestrzeni wychowania do przebaczenia – podsumowanie

Podjęte powyżej analizy dają podstawy do sformułowania dwóch postulatów odnośnie edukacji religijnej, o ile ma ona włączać się w proces wychowania do przebaczenia. Pierwszy z nich dotyczy inicjacyjnego charakteru edukacji religijnej. Skoro osoba nienawiązująca relacji z Bogiem nie będzie uwzględniała miłości Boga jako motywu we własnym działaniu, edukacja religijna będzie służyła wychowaniu do przebaczenia tylko wówczas, gdy będzie posiadała charakter inicjacyjny, gdy będzie służyła budowaniu relacji z Bogiem. O ten aspekt edukacji religijnej upominają się w swoich pracach – przygotowywanych z perspektywy pedagogicznej a nie teologicznej – chociażby Zbigniew Marek²⁰, Jerzy Bagrowicz²¹, Jarosław Michalski²². Warto ponadto zauważyć, że chrześcijańskie doświadczenie wychowania, realizowane przez pedagogie zakonne czy pedagogie ruchów religijnych, wskazuje w aspekcie wychowania do przebaczenia na fundamentalną rolę w tym procesie odkrywania i budowania relacji z Bogiem²³.

Drugim postulatem dotyczącym edukacji religijnej w odniesieniu do realizacji przez nią celu wychowania do przebaczenia jest rzetelne kształcenie religijne, tak aby wyposażało ono w odpowiednią wiedzę, umiejętności i kompetencje. To dzięki nim jednostka może odnaleźć się w skomplikowanej rzeczywistości społeczno-kulturowej, selekcyjując przekazywane w kulturze informacje i rozpoznając proveniencję poszczególnych narracji. To one stanowią klucz do roztropnych decyzji o przebaczeniu, w których jednostka uwzględnia zarówno dobro własne jako osoby pokrzywdzonej, jak i dobro sprawcy zła czy innych osób zaangażowanych w daną sytuację. To one stanowią ochronę przed

²⁰ Por. Z. Marek, *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, dz. cyt.

²¹ Por. J. Bagrowicz, *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006.

²² Por. J. Michalski, *Edukacja i religia jako źródła rozwoju egzystencjalno-kognitywnego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Toruń 2004.

²³ Por. K. Dyrek, Z. Marek, *Edukacja do przebaczenia w pedagogii ignacjańskiej*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 38(2), s. 61-84; S. Chrobak, *Wychowanie do przebaczenia w pedagogii salezjańskiej*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 38(2), s. 85-106; M.T. Kozubek, *Wychowanie do przebaczenia w pedagogii jedności*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 38(2), s. 107-126.

postawami fideistycznymi, które są bezkrytycznym podążaniem za literalnie odczytanymi sformułowaniami.

Wspomniane powyżej wiedza, umiejętności i kompetencje wydają się potrzebne zarówno osobom wierzącym, jak i niewierzącym. Zadaniem edukacji jest bowiem nie tylko pomoc w rozstrzygnięciu występujących w danym momencie dylematów, ale także zbudowanie fundamentu do rozstrzygania problemów, które mogą nadejść w bliższej lub dalszej przyszłości. W tym kontekście różnicowanie osób wierzących i niewierzących jest pozorne. Sytuację człowieka niewierzącego doskonale oddaje Joseph Ratzinger w książce: *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, gdy pisze:

(...) jeżeli człowiek wierzący może wyznawać swą wiarę tylko na oceanie nicości, wśród ciągłych niebezpieczeństw i powątpiezań (...) to przecież i niewierzącego nie można niedialektycznie uważać jedynie za człowieka niemającego wiary. (...) Jakkolwiek namiętnie by głosił, że jest pozytywistą, który od dawna ma za sobą nadprzyrodzone pokusy i napaści i żyje obecnie wyłącznie tym, co bezpośrednio pewne – to jednak nie opuszcza go tajemna niepewność, czy pozytywizm na pewno ma ostatnie słowo. (...) Nie będzie nigdy bez reszty pewny zamknięcia tego, co ujrzał i uznał za całość; zawsze grozi mu pytanie, czy wiara i to, co ona głosi, nie jest czymś rzeczywistym²⁴.

W kontekście tych słów założenie, że człowiek niewierzący nigdy nie stanie wobec religijnych dylematów, zwłaszcza w sytuacji egzystencjalnego kryzysu, jest błędem. Pojawienie się pytania o Boga i pozytywne rozstrzygnięcie tego pytania może przyjść na pewnym etapie życia, skutkując koniecznością mierzenia się z dylematami moralnymi z uwzględnieniem perspektywy religijnej, co przy braku edukacji religijnej może prowadzić do sytuacji opisanych powyżej, w odniesieniu do połączenia przekonania o istnieniu Boga z religijną ignorancją.

Bibliografia

- Bagrowicz J., *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2006.
- Bassett R., Carrier E., Charleson K., Pak N.R., Schwingel R., Majors A., Pitre M., Sundlof-Stoller A., Bloser C., *Is It Really More Blessed to Give Than to Receive? A Consideration of Forgiveness and Perceived Health*, „Journal of Psychology & Theology” 2016, nr 1, s. 28-41.
- Bishop D.H., *Forgiveness in Religious Thought*, „Studies in Comparative Religion” 1968, nr 1, s. 21-30.
- Butler J., *Fifteen Sermons Preached at the Rolls Chapel*, Cambridge, 1827, <http://anglican-history.org/butler/rolls/index.html> (dostęp: 20.04.2017).

²⁴ J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 1994, s. 36-37.

- Chrobak S., *Wychowanie do przebaczenia w pedagogii salezjańskiej*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 38(2), s. 85-106.
- Dembowski B., *Katolicka filozofia w Polsce w XIX wieku*, w: *W kierunku chrześcijańskiej kultury*, red. B. Bejze, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1978.
- Dyrek K., Marek Z., *Edukacja do przebaczenia w pedagogii ignacjańskiej*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 38(2), s. 61-84.
- Escher D., *How Does Religion Promote Forgiveness? Linking Beliefs, Orientations, and Practices*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 2013, nr 52(1), s. 100–119.
- Forgiveness. A Sampling of Research Results*, American Psychological Association, Washington, 2008.
- Gilson E., *Tomizm*, tłum. J. Rybałt, PAX, Warszawa 1960.
- Gmurowski A., *Bojaźń Boża u św. Tomasza*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1959, nr 1-2, s. 167-192.
- Gmurowski A., *O istocie bojaźni Bożej*, „Szkola Chrystusowa” 1938, nr 6, s. 393-406.
- Gorsuch R.L., Hao J.Y., *Forgiveness: An Exploratory Factor Analysis and Its Relationships to Religious Variables*, „Review of Religious Research” 1993, nr 4, s. 333-347.
- Grün A., *Przebacz samemu sobie. Pojednanie – przebaczenie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.
- Jankowski S., *Przebaczenie w Biblii*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 37(1), s. 29-41.
- Kowalski K., *Najaktualniejsze zagadnienia filozofii św. Tomasza i św. Augustyna, i ich wartość dla życia umysłowego XX wieku*, w: *tenże, Święty Tomasz z Akwinu a czasy obecne*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1935.
- Kozubek M.T., *Wychowanie do przebaczenia w pedagogii jedności*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 38 (2), s. 107-126.
- Lin W.N., Enright R., Klatt J., *Forgiveness as character education for children and adolescents*, „Journal of Moral Education” 2011, nr 2, s. 237-253.
- Marek Z., *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Wydawnictwo WAM, Kraków, 2014.
- Maritain J., *An Introduction to the Basic Problems of Moral Philosophy*, Magi Books, New York 1990.
- Marty M.E., *The Ethos of Christian Forgiveness*, w: *Dimensions of forgiveness: psychological research & theological perspectives*, red. E.L. Worthington, Templeton Press, Philadelphia–London 1998.
- Michalski J., *Edukacja i religia jako źródła rozwoju egzystencjalno-kognitywnego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2004.
- Murphy J., *Forgiveness and Resentment*, „Midwest Studies in Philosophy” 1982, nr 7, s. 503–516.
- Newberry P.A., *Joseph Butler on Forgiveness: A Presupposed Theory of Emotion*, „Journal of the History of Ideas” 2001, nr 62, s. 233–244.
- Pieper J., *The Four Cardinal Virtues: Prudence, Justice, Fortitude, Temperance*, University of Notre Dame Press, Chicago 1966.
- Pilarczyk K., *Przebaczenie w judaizmie. W perspektywie rytuału święta Jom Kippur*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 37(1), s. 43-65.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1994.

Richards N., *Forgiveness*, „Ethics” 1988, nr 99, s. 77-97.

Szulakiewicz M., *Fenomenologia przebaczenia – moralny i metafizyczny wymiar przebaczenia*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 37(1), s. 97-120.

Woroniecki J., *Katolicka etyka wychowawcza*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000.

Woroniecki J., *Nasz polski fideizm*, „Prąd” 1926, nr 2, s. 52-57.

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o zasady wychowania religijnego spełniające kryteria wychowania do przebaczenia, przy czym przebaczenie rozumiane jest jako akt rozumny i roztropny. Analizy przeprowadzone zostały w trzech etapach. W pierwszym przedstawiono przebaczenie w kategoriach filozofii tomistycznej (jako efekt decyzji rodzącej się na drodze dialogu rozumu i woli) oraz określono warunki roztropnego przebaczenia. W drugim punkcie określono zależności między przebaczeniem i religijnością jednostki. W trzeciej części wyprowadzono wnioski odnośnie zasad wychowania religijnego spełniającego kryteria wychowania do roztropnego przebaczenia.

Słowa kluczowe: przebaczenie, warunki przebaczenia, gotowość do przebaczenia, religia a przebaczenie

Summary

Education for forgiveness and religious education

The article attempts to address the question of the consistency of the principles of religious education with the criteria of education for forgiveness, whereby forgiveness is understood as a deliberate and prudent act. The analysis is divided into three parts. The first addresses forgiveness in terms of Thomistic philosophy – one resulting from a decision inspired by a dialogue between reason and will – so discussing the conditions necessary for an act of forgiveness to be prudent. The second section defines the relationship between forgiveness and religiousness. The third part of the analysis offers some conclusions regarding the principles of religious education and their consistency with the criteria of education for prudent forgiveness.

Keywords: forgiveness, conditions for forgiveness, religion and forgiveness